

ПИТАННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р. В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ

Формування державних кордонів України має давню історію, що тісно пов'язана, з одного боку, з територією етнічного розселення українців, а з іншого — виникненням і становленням української державності.

З особливою актуальністю ця проблема постала за доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що, в свою чергу, переконливо свідчило про прагнення українського народу до національної консолідації і створення власної державності. Логічним наслідком державотворчих процесів того періоду було виникнення Української Народної Республіки, а згодом Української Держави, що знаходило об'єктивну реальність утвердження молодого української держави в межах території історичного розселення українців. Визнання України іншими країнами світу як суб'єкту міжнародного права створювало сприятливі умови для вирішення великого кола проблем державного будівництва.

Першим кроком у встановленні міждержавних контактів стала участь представників Центральної Ради в мирних переговорах у Бресті-Литовському нарівні з державами Четверного союзу та радянською Росією. Переговори закінчилися для молодого української демократії значним успіхом. Мирний договір УНР з країнами Четверного союзу, укладений 9 лютого 1918 р., відкривав нові перспективи зміцнення її міжнародних позицій. І хоч на той момент договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні

української незалежності, особливо у територіальному питанні¹. Згідно угоди кордони України мали проходити з Австро-Угорщиною по старому кордону Російської імперії. З нововідродженою Польщею — по лінії Тарноград — Білгорай — Шебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межиріччя — Мельник — Високо-Литовськ — Кам'янець-Литовський — Пружани — Вігонівське озеро. Ця лінія в цілому відповідала західним етнографічним межам розселення українців. Для її практичного втілення в угоді передбачалося створення спеціальної мішаної комісії².

Мирні угоди, досягнуті в Бресті, зокрема справили вирішальний вплив на характер стосунків України з РСФРР. Згідно з VI статтею Брестського мирного договору, укладеного державами Четверного союзу з РСФРР 3 березня 1918 р., остання зобов'язувалась підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії тощо.

Таким чином, Брестські угоди зафіксували необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні, що в свою чергу мало б вирішити низку проблем, зокрема територіальних.

Мирні переговори між двома державами розпочались 23 травня і тривали до середини жовтня 1918 р.

Першим питанням порядку денного були умови перемир'я, які включали питання відходу радянських військ за демаркаційну лінію, повернення Україні залізничного рухомого складу, вивезеного до Росії під час відступу радянських військ з території України в березні — квітні 1918 р., вільного переїзду українських громадян з Росії в Україну тощо.

Найгостріші суперечки виникли з приводу визначення демаркаційної лінії. Російська сторона категорично відхилила вимогу української делегації щодо перенесення демаркаційної лінії на північ від фактичного розташування військ.

Незважаючи на певні суперечки при обговоренні ряду важливих і принципових питань укладення прелімінарного мирного договору, 12 червня були підписані умови перемир'я, які передбачали припинення бойових операцій на всьому фронті на весь період ведення мирних переговорів. Договір визначав також умови повернення громадян обох держав у свою країну, відновлення залізничного сполучення і повернення рухомого залізничного складу, перегнаного у Росію, відновлення поштово-телеграфного зв'язку, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва.

Згідно з умовами договору, український уряд 22 червня прийняв рішення заснувати генеральні консульства Української Держави в Москві та Петрограді, а також 30 консульських агентств — у Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибінську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці, Харбіні та інших містах Росії. В свою чергу в Україні були відкриті російські представництва: генеральні консульства — у Києві, Одесі та консульські агентства — у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі і Полтаві.

Після укладення умов перемир'я 12 червня мирна конференція продовжила свою роботу по виробленню умов миру, які б забезпечували припинення війни, встановлення державних кордонів між Україною й Росією, врегулювання питань підданства, публічних, майнових прав, поділу майна та ліквідації рахунків, налагодження економічних і фінансових стосунків, поштового і телеграфного зв'язку.

Особливо тісно укладення мирного договору було пов'язане з встановленням державних кордонів. До вирішення цього питання розділяючою межею між двома державами була демаркаційна лінія, визначена в травні 1918 р. в Курську між українсько-німецькою і російською військовими делегаціями на окремих напрямках фронту: Курському, Брянському і фактично була намічена на Воронезькому і Донському фронтах. Вона проходила через Сураж — Унечу — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївку — Суджу — Беленіхіно — Куп'янськ. Але українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном³. Демаркаційна лінія становила собою нейтральну зону шириною 10–40 км., обмежену лінією розташування української і російської сторін. Заборонялися вступ до цієї зони і перехід через неї військових частин, патрулів, реквізиція на ній продовольчих запасів тощо. Питання визначення демаркаційної лінії неодноразово порушувалося на переговорах (ним займалась спеціальна змішана військова комісія). Однак до остаточного його вирішення мирна конференція не дійшла, оскільки проблема була тісно пов'язана зі справою встановлення державних кордонів.

Дискусії з цього приводу набули гострого характеру. Так, на засіданні політичної комісії 15 червня глава російської делегації Х. Раковський не погодився з пропозицією глави української політичної комісії О. Шульгина конкретно зазначити кордони і запропонував українським представникам зробити це першими, наголосивши, що «самовизначається Україна, а не Росія»⁴.

Найбільш складною в цей період була проблема східних кордонів. В порівнянні з добою Центральної Ради Українська Держава намагалась поширити свою владу на ряд територій на сході. Українська влада розповсюджувалась

на Путивльський, Суджанський, Гайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії і Валуйський повіт Воронежської губернії⁵.

В основу своєї позиції під час обговорення питання про встановлення державних кордонів українська делегація поклала етнографічний принцип, додавши до нього ще і політичні, географічні та економічні аспекти. Однак глава російської делегації Х. Раковський вважав, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадав, щоб питання про встановлення державних кордонів вирішувалось згідно з волею населення. Наполягаючи на проведенні з цією метою опитування населення, російська делегація навела ряд постанов сільських громад з прикордонних місцевостей, в яких населення висловлювало невдоволення політикою гетьманського уряду, заявляючи про своє бажання приєднатися до Росії.

Не відкидаючи повністю принципу вільного опитування населення, українська сторона вважала недоцільним проведення плебісцитів і наголошувала на неможливості вирішення такого важливого питання, виходячи з побажань груп населення окремих місцевостей, а не з інтересів усієї країни. Глава української делегації С. Шелухин висловлював думку про недоцільність проведення плебісцитів, вважаючи, що «не про все можна питати думку народу, перебуваю чого у темноті»⁶. Він вважав, що питання визначення державних кордонів треба розглядати з точки зору інтересу всієї країни, «а не з точки зору голосування даної плями, даної місцевості»⁷. Обґрунтовуючи принципи визначення державної належності окремих територій, українська делегація вважала одним з найважливіших принципів їх економічну цілісність з Української Державою, зумовлену історичними зв'язками і традиціями. Така позиція була тим більш правильною, бо з прикордонних повітів

(Стародубського, Мглинського, Суразького, Глухівського та ін.) надходили відомості про ведення більшовиками агітації з метою змушення населення голосувати за відокремлення від України і приєднання до РСФРР. На це, зокрема, звертав увагу чернігівський губерніальний староста, який повідомляв, що «за демаркаційною лінією продовжується стягування більшовицьких сил... Більшовиками ведеться антиурядова агітація, яка закликає до збройного повстання проти державної влади та воз'єднання з Великоросією»⁸. В іншому повідомленні з Чернігова, яке надійшло на ім'я глави української мирної делегації, підкреслювалось, що «у Мглинському повіті, зайнятому більшовиками, надіслано совітською владою 40 агітаторів з метою розпропагандувати населення проти Української влади. Потім прибула комісія з Москви, котра проводить анкету серед людності, хто бажає злуки з Московщиною, а хто з Україною. Над тими, хто висловлював бажання злуки з Україною, чиняться насильства... Населення прагне злуки з Україною. Підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу»⁹. До в'язниці в Мглині посадили 150 українців за те, що вони заявили про своє бажання належати до України¹⁰.

Цілком ясно, що за таких умов рішення та постанови громад у прикордонній смузі про приєднання до РСФРР навряд чи могли вважатися правочинними.

Після довгих дебатів обидві делегації дійшли компромісного вирішення питання щодо державних кордонів і прийняли спільну постанову, в якій висловлювали свою прихильність до твердих демократичних принципів, на яких повинен ґрунтуватися мир. Вони також погодилися відкинути при визначенні кордонів будь-який тиск з метою загарбання й насильства. Обидві делегації заявили, «що будуть при визначенні кордонів рахуватися в однаковій мірі з політичними й іншими інтересами народів у їх цілості та,

основуючись на етнографічним принципі, виходячи з нього, годяться визначити межу мировим договором... обидві сторони годяться ужити зорганізованого і вільного перепиту людності для встановлення остаточних кордонів... Перепит повинен робитися під доглядом спільних московсько-українських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська як з одного боку, так і з другого боку»¹¹.

Однак лінія кордону, запропонована українською делегацією, не влаштувала російську сторону. Вона проходила в такому напрямку: від Вигонівського озера прямою лінією на Жлобин, в межах Мінської губернії — по р. Шарі, далі — на Любашево — Круговичі — Чепелі — Погост — Уріччя — Пасіки — Луцьк — Борову — Новий Степ; у межах Могилівської губернії — вище від Жлобина, далі — на Радин — Шепетовичі, потім по р. Сож до р. Бесіди, далі — на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного рогу, далі — на Семиць — Трубчевськ; у межах Орловської губернії — по р. Нерусь та р. Сева, до р. Тари на Олешковичі; далі в межах Курської губернії — на схід на Амон, Софронівну, по р. Свапа й р. Ссйм на Лук'янівку — Старий Оскол — Петропавловське (Обухівка); в межах Воронежської губернії — на Шаталівку — Ріпівку — Колбино до р. Дон поверх Коротояку, далі — Доном на Ліски — Масловку — Шестаково — Нижній Кисляй — Козлову — Бутурліновку — Василівку (Водяне) — Банну і до східної межі Воронежської губернії. Звідси на південь мала йти межа з Всевеликим Військом Донським¹².

Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронежської губерній, а також Донецького басейну. Зі свого боку, російська делегація запропонувала іншу лінію межі, що відрізала до Росії 5 повітів Волині. Після

довгих дебатів вона знову запропонувала нову межу, яка проходила так, Чернігів опинявся від неї в 40-50 верстах, Харків — у 24. Згідно з варіантом, висунутим російською делегацією, до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону, відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

Глава української делегації С. Шелухин відзначав, що в проектуванні державних кордонів у межах Донецького басейну українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проєктом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проєктом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%.

Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. Словами С. Шелухина, «все на Україні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»¹³. Ознайомившись з російським проєктом кордонів, українська делегація дійшла висновку, що з точки зору політичного, стратегічного й економічного значення кордони, запропоновані російською стороною, були безгрунтовними і безпринципними. Єдиним чим можна було їх виправдати, то це лише метою задоволення великодержавницьких претензій радянської Росії та її більшовицького уряду і зруй-

нування територіальної цілісності Української Держави, існування якої за умови таких кордонів взагалі стало б неможливим. Виступаючи на засідання політичної комісії 17 червня, голова української політичної комісії О. Шульгин від імені української сторони відзначив, що «з точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безгрунтовними і безпринципними..., що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням»¹⁴.

Висловлюючись з приводу російського проєкту визначення кордонів на засіданні політичної комісії 10 липня, С. Шелухин влучно зауважив російським представникам, що «у вас апетит великий, зовсім не соціалістичний»¹⁵.

Російська сторона намагалася претендувати й на такі етнографічні українські місцевості. Як частину Харківщини і Катеринославщини, не кажучи про північні та східні від них території.

Представники російської делегації висловлювали незадоволення українським проєктом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах (як в економічному, так і в стратегічному значенні) є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії¹⁶. Претензії російської делегації стосувалися, зокрема, бажання української сторони утримати під своєю юрисдикцією залізницю Мінськ — Гомель, Москва — Курськ — Харків, Мінськ — Катеринослав, Москва — Воронеж — Ростов, які були необхідні Україні з економічного погляду. Російська сторона вважала, що ці залізниці, не маючи економічного значення для розвитку України, становили лише воєнно-стратегічний інтерес і могли б використовуватись Україною проти Росії. На думку російської сторони, перехід цих залізниць, з'єднаних з російськими центральними губерніями, до України, ізолював би Москву від півдня, а головне — від Кавказу.

Спростовуючи заяви російських представників про «українську експансію», глава політичної комісії української делегації О. Шульгин зазначив, що «по чисто економічних, по чисто природних умовах Україна не має експансії на північ, тому що інтереси її на північ не тягнуть, інтереси її можуть вести тільки до того, щоб захистити себе», наголосивши далі, «що почасти в силу економічних причин, почасти в силу історичної звички володарювати над простором від Північного океану до Чорного моря, таке прагнення могло зберегтися з боку Російської держави, бо це стара традиція, яка, напевно, буде знов пробуджуватись і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії»¹⁷.

Позиція українського уряду в питанні про кордони диктувалася не лише бажанням утримати під своєю юрисдикцією якнайбільше місцевостей з етнографічного, політичного, економічного та географічного поглядів, тісно пов'язаних з Україною, а й небажанням віддати їх під владу більшовиків.

Українська делегація, твердо захищаючи інтереси своєї держави, відстоювала майже кожне українське село в прикордонній смузі. Не виявляючи такої поступливості, яку гетьманський уряд робив у стосунках з Все великим Військом Донським. Так, наприклад. Згідно з договором від 8 серпня 1918 р. та окремою угодою 18 вересня між Українською державою і Всевеликим Військом Донським частина Таганрозької округи, що належала Україні, переходила під юрисдикцію Всевеликого Війська Донського.

У питанні встановлення державних кордонів з РСФРР українська делегація керувалась урядовими директивами, зокрема рішенням Ради Міністрів Української Держави, яке зобов'язувало главу делегації С. Шелухина твердо наполягати на наміченій лінії кордону, а в необхідному випадку зробити відповідну заяву в ультимативній формі¹⁸.

Однією з найважливіших проблем, що постали в ході українсько-російських переговорів. Було визначення кордонів з державними утвореннями, які виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною. З ким повинна була вступати в стосунки Українська Держава у вирішенні цього питання: з радянською Росією чи з новоутвореними державами?

Налагодження відносин з країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних утворень суб'єктами міжнародного права було вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, встановлення між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української Держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливість реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимої» під зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. В діях української дипломатії в цьому напрямку проглядались загальні закономірності, які базувались на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких окупаційних військ на території України, а також політичною нестабільністю в

деяких регіонах, з якими зав'язувались стосунки, від української сторони вимагалось застосування більш гнучкої тактики.

Для розуміння позиції української сторони стосовно цієї проблеми характерним є документ «Про кордони Української Держави під взглядом політичним», підготовлений Д. Донцовим, який брав участь в українсько-російських переговорах як експерт української політичної комісії. Цей документ охоплював велике коло питань, що виникали в ході обговорення державних кордонів, і був покладений в основу позиції української мирної делегації.

Громадянська війна, політичні процеси у сусідніх з Україною регіонах — Білорусії, Дону, Кубані, Криму, які прагнули стати на шлях самовизначення і відокремлення від Росії, поставили на порядок денний питання: кого представляла російська делегація — колишню Росію без територій. Які відпали від неї за Брестським миром, чи власне Росію без державних утворень, що виникли на її території, але не зазначались у брестських угодах?

Щодо відносин з Білорусією, то в інтересах Української Держави було бажано мати справу з цілком незалежною білоруською державою. В дійсності Білоруська Народна Республіка, проголошена в березні 1918 р. не була визнана німцями, війська якої на той час перебували на частині її території. В квітні, потім в червні 1918 р. в Києві проходили переговори з білоруськими урядовим делегаціями. Однак, внаслідок розбіжностей поглядів щодо територіального розмежування, а також непевного становища білоруської влади (відсутність офіційно визнаного уряду і чітко визначеної форми білоруської держави) обидві сторони не дійшли до порозуміння. Питання про кордони білоруська сторона ставила вельми принципово, зазначаючи важливе значення для неї областей, які відійшли до

України за Брестським миром. Як зазначав Д. Дорошенко, який на той час перебував на посту міністра закордонних справ Української Держави, що «при такому стані речей український уряд не міг робити ніяких уступок ані обіцянок про можливі уступки. Життєвий інтерес Української Держави наказував тримати в своїх руках лінію Прип'яті і Гомеля»¹⁹.

До того ж трудність визначення кордонів з РСФРР полягала насамперед в помилках попереднього українського уряду за часів Центральної Ради, III Універсал якої, зокрема не включав Крим до складу України. Це суперечило позиції гетьманського уряду, який виходив з приналежності Криму до Української Держави.

Ці проблеми стали каменем спотикання на українсько-російських переговорах. Радянська Росія ніяк не бажала погодитись з фактом відокремлення від неї Дону, Кубані, Криму, які прагнули стати на шлях державного самовизначення, і вважала їх за тимчасові антирадянські, «контрреволюційні» формування.

Українська сторона трималася зовсім іншої думки. Вона, зокрема, вважала, що оскільки Білорусія, Дон, Кубань стали на шлях державного самовизначення і відокремлення від радянської Росії, то і встановлення державних кордонів між ними мало вирішуватись їхніми урядами без будь-якого диктату РСФРР. На думку Д. Донцова, Українська Держава повинна була вести мирні переговори з РСФРР, виходячи з факту розпаду Росії на окремі самостійні території. Враховуючи непевність політичної ситуації в цих регіонах, українська делегація повинна була провадити гнучкішу політику. Так, наприклад, Д. Донцов зазначав, що у Всевеликому Війську Донському слід вбачати союзника, що, як він писав, могло б стати «найпершим і найважливішим завданням нашої

східної політики. За ціну цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національних окраїн Донщини. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення»²⁰.

На думку Д. Донцова, політика Української Держави щодо Кримського півострова, який був однаково важливим у стратегічному відношенні і для Росії і для України, мала бути іншою. Визначення права Криму на самовизначення повинно мати не політичний характер, а лише культурно-національний із забезпеченням прав татарського народу. Українська Держава не повинна була робити жодних компромісів у справі Криму, бо його належність до України, вважав Д. Донців, є *conditio sine qua non* (умова, без якої немає) української незалежності. Український уряд повинен був добиватися від Росії визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того чинника, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники під час вирішення кримської справи мали бути виключені²¹.

Виходячи з таких принципів, українська делегація у справі визначення кордонів керувалась інтересами суверенної і незалежної України, у світлі чого головною метою визначення державних кордонів було їх стратегічне забезпечення. У політичному плані вони мали бути встановлені так, щоб суверенність Української Держави не зазнала б шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через прилучення чужих територій. На таких засадах стояла українська делегація.

Що ж до позиції російської делегації, то вона здебільшого характеризувалась традиційно великодержавницькими претензіями на території. Що колись належали Російській імперії, і лише останнім часом стали на шлях самовизначення.

Так зокрема, в декларації російської сторони про державно-правову структуру РСФРР, яку вона оголосила на засіданні українсько-російської мирної конференції 25 травня зазначалось, що російська федерація є єдиною державою, яка складається не з окремих держав, а з територій, на яких діє влада робітничо-селянських рад. У межах внутрішнього самоврядування вони самостійні, однак не мають міжнародної правосуб'єктності, оскільки, як наголошувала російська сторона, «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не є правомочними... Правомочними ж вони не можуть бути, тому що окремі області однієї і тієї ж держави ніяким чином не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права»²².

Таким чином, цією заявою було визначено ставлення уряду РСФРР до збереження свого суверенітету над усіма регіонами колишньої Російської імперії (які не відпали від неї за міжнародними договорами), і тим самим продемонструвала своє негативне ставлення до національно-визвольних рухів у цих областях, які створювали небезпеку відокремлення останніх.

Питання федерації російська сторона вважала внутрішньою справою радянської влади, яке не повинно було вирішуватись на українсько-російських мирних переговорах.

Формально визнавши право українського народу на самовизначення і створення власної державності, більшовицький уряд РСФРР на ділі зневажливо ставився до існування Української Держави, що не могло не позначитися на переговорах. Вже на початку мирної конференції Х. Раковський піддав сумніву факт існування незалежної Української Держави, підкресливши, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання її міжнародної правосуб'єктності. На його думку, Україна не мала

ще чіткого міжнародного визнання, незважаючи навіть на те, що вона раніше Росії уклала мир з державами Четвертого союзу в Бресті. Х. Раковський вважав, що міжнародна правосуб'єктність України буде визнана радянською Росією лише в тому разі, коли Українська Держава укладе з РСФРР відповідний договір як частина, що відпала від неї²³.

Роблячи цю заяву, Х. Раковський явно ігнорував умови Брестського миру, які трактували УНР як уже сформовану незалежну і суверенну державну одиницю. Ця суперечність неодноразово виявлялась і в інших заявах російських представників.

Російська сторона протестувала проти факту офіційного визнання Українською Державою Всевеликого Війська Донського як суб'єкта міжнародного права, оскільки тим самим українська сторона відмовлялась від вирішення питання про межі Донської області з представниками РСФРР.

На пленарному засіданні 24 серпня українська делегація оприлюднила декларацію, в якій повідомила російську сторону про українсько-донську угоду від 8 серпня, і запропонувала делегації РСФРР вести переговори про кордони лише від Вигонівського озера до району Новохоперська, де починався кордон з Всевеликим Військом Донським. В декларації, зокрема, говорилось: «Українська мирова делегація знайшла, що Всевелике Військо Донське, зорганізувавши всі елементи суверенної держави, об'явила себе суверенною республікою Всевеликого Війська Донського. Українська Держава, признаючи за народами право на самовизначення і вважаючи на факти, 8 серпня 1918 р. визнала Республіку Всевеликого Війська Донського за суверенну державу і склала з нею, як суб'єктом міжнародного права, договір про обопільні державні межі»²⁴.

Ця обставина спричинила ще більшу конфронтацію і напруженість у тогочасних українсько-російських відносинах.

Вважаючи Всевелике Військо Донське за короткочасну і непевну державну формацію, російські представники на підтримку власної позиції наводили докази того, що частина російської держави — Донська область, нерозривно зв'язана з Росією етнографічно, історично та економічно, не мала йти на відокремлення від неї. Доводячи неправомочність цієї державної формації на Дону, представники РСФРР зауважували, що Всевелике Військо Донське виникло внаслідок воєнних обставин, не дістало визнання переважної більшості народу і являло собою, за визначенням Д. Мануїльського, класове самовизначення «дуже вузьких певних кіл»²⁵.

На думку російської делегації, в державному самовизначенні Дону порушувався таким чином головний принцип самовизначення — вільне волевиявлення народу, були відсутні ознаки створення нової влади самим населенням.

На пленарному засіданні 24 серпня Х. Раковський, виступаючи з цього приводу, зазначив, що «ми визнаємо право на самовизначення, аж до відокремлення, але це не означає, що ми визнаємо його за імпровізованими умовами, зведеними не власними силами, а урядом». Роблячи цю заяву, Х. Раковський явно ігнорував обставини створення РСФРР, яка сама виникла внаслідок державного перевороту і встановленої згодом диктатури партії більшовиків, а не вільного волевиявлення населення Росії на Установчих зборах.

Обурюючись з приводу дій української дипломатії, російська делегація оголосила 10 вересня декларацію, в якій заявляла про неподільність території колишньої Російської імперії. Зокрема в ній заявлялось, що всі території колишньої Російської імперії становлять невід'ємну частину РСФРР і тому, крім кордонів з Австро-Угорщиною, які існували перед війною. Та нової межі від Тарнограда до

Вигонівського озера на всьому протязі визначення державних меж України може статися тільки за згодою РСФРР, оскільки новоутворені країни не згадувались ні в Брестському договорі радянської Росії з державами Четверного союзу, ні в додатковому договорі її з Німеччиною від 27 серпня. «Визнання Україною так званої Донської Республіки та її відмова встановити у згоді з російською мирною делегацією свій південно-східний кордон... є намаганням до перегляду Брест-Литовського договору, укладеного Росією з центральними державами»²⁶.

Цією заявою російська делегація, по суті, не визнавала угоду. Укладену 8 серпня між Української Державою і Всевеликим Військом Донським, наполягала на своєму праві визначення державних кордонів України не тільки на півночі, а й на сході та півдні.

Українська делегація вважала цю заяву цілком безпідставною, оскільки в угодах РСФРР з державами австро-німецького блоку не були зазначені гарантії не порушності і цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою. До того ж, ще на початку переговорів. Російська делегація в заяві 24 травня щодо державно-правової й юридичної природи РСФРР чітко визначила, що під юрисдикцією уряду радянської Росії перебувають ті території, на яких тоді панувала влада робітничо-селянських рад. Оскільки з виникненням Всевеликого Війська Донського як окремого державного утворення на його території радянська влада була скасована, зникли і всі підстави для продовження переговорів України з радянською Росією про кордони з Всевеликим Військом Донським.

Всупереч логіці, що випливала з даних обставин, по-вноважний представник російського радянського уряду на переговорах Д. Мануїльський пояснював, що головні причини затягування мирних переговорів з Українською Дер-

жавою в справі визначення державних кордонів зв'язані, по-перше, з нестабільною ситуацією в Україні — повстанським рухом, страйками, які охопили всю її територію, а по-друге — нестійким станом сусідніх з Україною регіонів (Дон, Кубань). Він наголошував, що «не може бути мови про кордони з Україною доти, поки не буде остаточно роздушена Донська і Кубанська контрреволюція»²⁷. Ставлячи вирішення питання про українсько-російські кордони в залежність від врегулювання ситуації на Доні та Кубані, Д. Мануїльський додав, що визнання радянською Росією незалежності України не означає, «що вона повинна примиритися і байдуже ставитися до тих сепаратистських тенденцій, які штучно підтримуються і розпалюються в сусідніх з Україною областях сторонніми силами. Серйозно говорити про політичні кордони з Україною можна лише в тому випадку, якщо в нас буде тверда гарантія, що з моменту підписання мирного договору чужоземні війська будуть виведені з російської території»²⁸.

Побоюючись, що визнавши суверенітет Доні і Кубані, Україна зможе встановити з ними стосунки, надавати їм військову допомогу у боротьбі з радянською Росією, російські представники вимагали від української сторони гарантій «щоб Україна не допомагала бунтівникам».

Не визнаючи факту відокремлення Доні та Кубані, не вважаючи їх суб'єктами міжнародного права, російська сторона звинувачувала українську дипломатію у порушенні норм міжнародних відносин. Глава російської делегації Х. Раковський, виступаючи на засіданні політичної комісії, зазначив, що «державна стає суверенною і одержує свою повну силу як така тільки тоді, коли вона визнається усіма зацікавленими сторонами і ви можете скільки вам завгодно визнавати суверенітет Кубані і Кримського півострова, адже це для нас лишається абсолютно необов'язковим... те, що

називається самовизначенням в Кубанській області, це не є самовизначення, це є самозванство»²⁹.

Виходячи з такої концепції, російська делегація пов'язувала вирішення питань стосунків України з новоутвореними державами на Дону, Кубані, Криму з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією, як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних утворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави. Відокремлення яких не було зазначено в договорі.

Більш того, російська сторона вважала, що цей договір накладав певні зобов'язання й на Україну. Трактуючи таким чином в своєму розумінні положення Брестського миру, які, зокрема, примушували саме РСФРР до укладення мирного договору з Україною, глава російської делегації Х. Раковський обстоював думку що статус Української Держави як суб'єкта міжнародного права, так само як укладені неї міжнародні угоди, остаточно зможе набути правочинності лише в разі «санкції» на те з боку РСФРР, тобто внаслідок укладення українсько-російського мирного договору, за яким РСФРР визнала б Україну як остаточно сформовану державу, і що саме цей факт доводиться положеннями Брестського миру РСФРР з державами австро-німецького блоку³⁰.

Така позиція російських представників негативно відбивалася не тільки на вирішенні питання щодо встановлення державних кордонів, а й взагалі на ході самих переговорів.

Питання про Кримський півострів російська делегація ставила в залежність від Ш Універсалу Центральної Ради, який не зазначав приналежність Криму до України і був, по-перше, актом одностороннім, а по-друге, був підготовлений Центральною Радою за умов федерації з Росією. Коли питання про кордони не набуло ще принципового значення. Незважаючи на докорінну зміну політичної ситуації з часу видання Ш Універсалу, російські представники у вирішенні кримського питання спиралися саме на його положення, розхвалюючи його демократизм, що, на їх думку, з етнографічної точки зору відповідав інтересам українського народу. А в проєкті кордонів, висунутому українською делегацією, вони бачили відсутність і етнографічного принципу, й елементів самовизначення, а лише ті елементи, які, за визначенням Х. Раковського, не мали нічого спільного ні з демократичними інтересами українського народу, ні з його етнографічною цілісністю, а були саме «елементами захвату»³¹.

В тенденції російської делегації поставити вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у залежність від стосунків РСФРР з іншими державами та державними утвореннями, взагалі із загальнополітичною ситуацією, і намаганням підпорядкувати вирішення цих питань контролю і санкції радянського уряду Росії, українська делегація бачила претензії, не виправдані ні дипломатичними актами, на які посилювалась російська делегація, ні державним станом сторін. Українська делегація закликала російську сторону звернутися до конкретної роботи по розмежуванню територій Української Держави та РСФРР «і тим припинити, нарешті, ту тяжку непевність політичних і економічних стосунків, від якої так довго терплять корінні інтереси обох сторін, а особливо людної прикордонної смуги»³².

Суперечки між українською і російською сторонами вилилися в довгі дискусії і фактично зайшли в глухий кут. Роботу всіх комісії, крім комісії з товарообміну було припинено з ініціативи російської делегації до часу врегулювання питання про визнання Всевеликого Війська Донського. Пленарні засідання мирної конференції звелись, по суті, до обміну заявами та відповідями з приводу виконання умов перемир'я, право чинності дій української сторони у стосунках з Всевеликим Військом Донським і в світлі останнього — тлумачення умов Брестського договору. Так, російська сторона звинувачувала українську делегацію в намаганнях ухилитися від «єдиної певної основи переговорів», за яку вона вважала Брестський мир, бо всі аргументи українських представників, мовляв, ґрунтувалися на невірному трактуванні російських декларацій, договорів і основних положень міжнародного права.

Щодо права зверхності РСФРР у тих чи інших регіонах колишньої Росії, російська делегація зазначила, що «тут українська мирна делегація допускає прикру помилку, змішуючи право суверенітету з конструкцією радянської влади».

Від початку виникнення переговорів російська делегація стояла на єдино припустимому у державному праві куті зору, що суверенітет РСФРР не скасовується на тій підставі, що в тих чи інших її областях внаслідок тимчасових воєнних обставин, не діє влада рад робітників і селян»³³.

Більш того, російська сторона наполягала на праві свого суверенітету навіть над тим регіонами колишньої Росії, що не межували безпосередньо з РСФРР, зокрема над Бессарабією. Так, російська делегація заявила, що твердження української сторони про припинення юрисдикції уряду РСФРР над Бессарабією внаслідок відсутності спільного кордону «не може бути взято до уваги, оскільки відсутність

спільного кордону ніяким чином не звільняє РСФРР від обов'язку всіляко перешкоджати насильницькому приєднанню бессарабських робітників і селян до румунської олігархії, або ж їх поділу між Україною та Румунією»³⁴.

Така позиція російської сторони, в якій яскраво виявилися шовіністичні тенденції великоросійської зверхності, намагання зберегти свій суверенітет над окремими областями і регіонами колишньої Росії, що встали на шлях самовизначення і відокремлення від Росії, перешкоджала прогресу в переговорах, завівши їх фактично у глухий кут.

Врешті, після довгих дискусій, українська сторона домоглася того, що російська делегація погодилась із застереженнями визнати за північну межу України: Вігонівське озеро — Чернігівська губернія, далі по адміністративній межі Чернігівської губернії до Орловської губернії. У визначенні кордонів на всьому їхньому протязі обидві сторони до згоди не дійшли, оскільки російські представники ніяк не бажали погодитись з етнографічною картою кордонів, запропонованою українською стороною.

На початку жовтня українська делегація знову запропонувала повернутися до вирішення питання про державні кордони на основі лінії, яка дещо відрізнялась від попередньої. Українська Держава відмовлялась від претензій на східну та південно-західну смугу Орловщини (в районах Трубчевська та Севська), західного виступу Курщини, Курського району на південь від річки Сейм та широкої смуги Вороніжчини на північ від Коротояка в районі Боброва та Новохоперському районі.

В ноті української делегації від 3 жовтня зазначалось, що, зважаючи на державні інтереси радянської Росії, українська мирна делегація визнала за можливе зробити деякі поступки на користь радянської влади і висловила сподівання, що російська делегація так само врахує інтереси Української

Держави і виявить прихильність до добросусідських відносин, визнавши запропоновані кордони, чим «одкриє можливість обом нашим державам поруч з конструюванням внутрішнього ладу, провадити прискореними темпами роботу по утворенню всіх інших основ мирового договору, який має положити початок нормальним політичним і економічним відносинам між Україною і Великоросією»³⁵.

Прагнучи прискорити хід переговорів, українська делегація запропонувала провести засідання з цього питання 7 жовтня. Однак російська сторона не змогла відразу дати остаточної відповіді, посилаючись на те, що їй необхідно одержати інструкції з Москви, і попросила на деякий час припинити мирні переговори. Фактично відтоді переговори були перервані не тимчасово, а взагалі.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вирішення актуальних питань українсько-російського співіснування того часу, зокрема територіальних, були пов'язані з певними труднощами. Наявність розбіжностей в поглядах провідних політичних сил в обох державах щодо вирішення спірних проблем і перспектив розвитку взаємовідносин, непевність політичної ситуації накладали свій відбиток на процеси інтеграції між ними.

Незаперечним є факт, що міжнародні зобов'язання РСФРР примусили її до ведення мирних переговорів з Україною. Тим самим вона формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських угод. Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Однак намагання зберегти свою зверхність на територіях колишньої Росії, зокрема тих, що останнім часом відійшли від неї за Брестським миром, залишались пріоритетним напрямком зовнішньополітичного курсу більшовицького уряду.

Розбіжності в поглядах на державотворчі і національно-політичні процеси, що стали природним наслідком колапсу імперії, а також розуміння перспектив їх розвитку призводили до напруженості в між Українською Державою та РСФРР. А завдяки принциповій політиці більшовицького керівництва щодо вирішення багатьох питань українсько-російського співіснування, чимало актуальних питань національно-державного будівництва в Україні фактично не мали шанси на втілення в життя.

¹ Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). — К., 2007. — С. 20.

² Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 19.

³ Там само. — С.22.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 1.

⁵ Бойко О. Вказ. Праця. — С. 35.

⁶ Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Т. III. — С. 151.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 92.

⁸ Там само. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 210.

⁹ Там само. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 6.

¹⁰ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 3.

¹¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — С. 305.

¹² Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т.2. К., 2002. — С.117.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 4.

¹⁴ Там само. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 1.

¹⁵ Там само. — Арк. 163.

- ⁱ Там само. — Ф.2607. — Оп.1. — Спр.37. — Арк.4.
- ⁱⁱ Там само. — Арк.117.
- ⁱⁱ Там само. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.256.
- ⁱⁱ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.145.
- ⁱ Там само. — Ф.2607. — Оп.1. — Спр.17. — Арк.78.
- ^{iv} Там само. — Арк.80.
- ^{iv} Мирні переговори. — С.296 — 297.
- ^{vi} Там само. — С.89.
- ⁱⁱ Там само. — С.317 — 318.
- ⁱ Там само. — С.211.
- ^{ix} Там само. — С.325.
- ^{ix} Там само. — Ф.2607. — Оп.1. — Спр.20. — Арк.163.
- ^{ixi} Там само. — Арк.164.
- ^{ix} Там само. — Спр.37. — Арк.29.
- ^{ix} Мирні переговори. — С.314.
- ^{ix} Там само. — Арк. 6.
- ^{ixv} Там само. — Ф.3766. — Оп.2. — Спр.14а. — Арк.2 зв.
- ^{ixv} Мирні переговори. — С.339.
- ^{ix} Там само. — С.339 — 340.
- ^{ix} Мирні переговори. — С.343.